

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

УДК 930.1(477+(470+571)) «17/19»

УСЕНКО ОЛЬГА ВІКТОРІВНА

**ПРОБЛЕМА ДАВНЬОРУСЬКОГО ЯЗИЧНИЦТВА
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ – ХХ СТ.**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпро – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Журба Олег Іванович,
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Посохов Сергій Іванович,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
завідувач кафедри історіографії,
джерелознавства та археології;

доктор історичних наук, професор
Василенко Віталій Олександрович,
ДВНЗ «Національний гірничий університет»,
професор кафедри історії та політичної теорії.

Захист відбудеться «31» січня 2017 р. о 13.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України за адресою: 49027, м. Дніпро, пл. Т. Шевченка, 1, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України за адресою: 49010, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий «28» грудня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Вивчення давньоруського язичництва має високий потенціал суспільної та наукової актуальності через підвищення впливу релігійного фактору на суспільні процеси останніх десятиліть. У зв'язку з цим ми спостерігаємо зростання інтересу у академічних колах та у більш широкому інтелектуальному просторі до проблеми язичництва як традиційної релігії слов'ян, криза якої визначила, по-перше, утворення нового вектору духовно-культурного та ідеологічного розвитку давньоруської держави, по-друге, консервування більш архаїчних форм суспільного світогляду у фольклорних переказах та міфологічних конструкціях. При цьому постійний, часто невловимий взаємовплив універсалістського за своєю інтенцією Християнства з локально-місцевим язичництвом обумовив не лише загальну специфіку розвитку обох, а й ключові ролі у творах їх дослідників.

Історіографія давньоруського язичництва, що виникла на цьому тлі вже за часів Російської імперії, започаткувала спроби експлікації генези, змістовного наповнення та особливого місця в духовно-культурному житті суспільства двох вищезгаданих духовно-релігійних феноменів.

Разом з підвищенням інтересу до проблеми язичництва, як традиційної світоглядної системи слов'ян, ми спостерігаємо появу значного обсягу різноманітної фахової історичної літератури, що почала видаватись та перевидаватись ще за радянських часів. Не згасає цей інтерес на пострадянському просторі й на початку ХХІ ст. Праці класиків – істориків-дослідників слов'янської міфології та давньоруського язичництва дореволюційного періоду – активно поширюються у друкованому та електронному вигляді, відбувається відцифрування оригінальних видань, з'являються нові дослідження наукового та науково-популярного характеру.

Сьогодні український сегмент історіографії давньоруського язичництва більш пов'язаний з розв'язанням низки принципів проблем ранньої історії України, формуванням суспільних уявлень і громадських практик щодо конструювання колективної історичної пам'яті та історичної культури українського суспільства.

Отже накопичення значного історіографічного матеріалу потребує його подальшого осмислення, систематизації, узагальнення, наукової експертизи, результатом чого має стати історіографічний синтез. Останнє передбачає виявлення етапів, якості, динаміки історіографічного освоєння проблеми, формування джерельної бази, становлення і зміни теоретико-методологічного інструментарію, кількісних та якісних параметрів цеху істориків, залучених до постановки й розв'язання питань давньоруського язичництва. Актуальність теми дисертації обумовлена також безперервністю її розташування в історіографічних, інтелектуальних та культурних контекстах вітчизняної суспільної думки, історіографії та гуманітаристики в цілому. Це надає можливість розглядати обрану проблематику як потенційно ефективний інструмент вивчення розвитку історичного знання другої половини ХVІІІ – ХХ ст., тобто розташовувати дослідження не лише у проблемно-історіографічному, але й у дисциплінарному ракурсі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Дисертаційна робота виконана в межах держбюджетної теми № 0116U003366 «Історіографічні, джерелознавчі та археологічні проблеми вивчення історії України» та становить

частину наукових досліджень, які виконуються кафедрою історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Об'єктом дослідження є українська та російська історична думка другої половини XVIII – XX ст.

Предметом роботи є наукова література другої половини XVIII – XX ст., присвячена вивченню давньоруського язичництва та міфології.

Метою дослідження є комплексне відтворення процесу історіографічного освоєння проблеми давньоруського язичництва в українській, російській та радянській історичній думці другої половини XVIII – XX ст.

Досягнення визначеної мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати стан історіографічної розробки теми та сформулювати репрезентативну інформаційну базу дисертації;
- визначити теоретико-методологічні принципи, методи та понятійно-термінологічний апарат дослідження;
- представити історіографічний та історико-культурний контексти наукового освоєння теми давньоруського язичництва та слов'янської міфології;
- визначити основні етапи історіографічної розробки проблеми;
- виявити ключові наукові напрямки вивчення давньоруського язичництва в українській та російській історіографії;
- простежити процес формування основних дискусійних вузлів вивчення проблеми давньоруського язичництва та слов'янської міфології.

Хронологічні рамки роботи. Історіографічна хронологія охоплює другу половину XVIII – XX ст. Вибір нижньої межі обумовлений початком формування наукового дискурсу з історії давньоруського язичництва та слов'янської міфології. Саме з другої половини XVIII ст. розгортається безперервний процес усвідомленого і регулярного накопичення історичного та фольклорного матеріалу, зароджуються класичні наукові школи вивчення фольклору, міфології та давньоруського язичництва, закладається фундамент методик та підходів, які будуть розвинуті у подальшому. Верхня хронологічна межа пов'язана з процесом формування якісно нової історіографічної та духовно-культурної ситуації, яка відображає підбиття підсумків радянської історіографічної спадщини.

Територіальні рамки. Історіографічні територіальні рамки дослідження не мають чіткого визначення та проявляються на двох рівнях. Перший пов'язаний з ареалами історичної та історіографічної думки другої половини XVIII – XX ст., що складаються із загальноімперської, української та радянської історіографій в усій складності та багатоманітності їх взаємозв'язків. Другий рівень представлений давньоруським простором функціонування уявлень, що ставали предметом рефлексій мислителів, дослідників-аматорів, учених.

Інформаційна база дисертації визначається специфікою завдань проблемно-історіографічного дослідження, а тому має складну структуру. Перший її рівень репрезентують історико-історіографічні праці, в яких під різним кутом зору розглядаються питання історії історичного знання, спрямованого на осмислення,

вивчення, реконструкцію різних аспектів духовного життя давніх слов'ян. Переважно такі праці не мають самодостатнього історіографічного характеру, але містять історіографічні вступи, передмови, де огляд внеску попередників та експертиза сучасного стану розробки теми має цілком інструментальне призначення. Для даної роботи історико-історіографічні розвідки мають також важливе методологічне значення, створюючи предметне поле для постановки мети і завдань.

Дослідження, присвячені власне давньоруському язичництву, розглядаються в дисертації як історіографічні джерела, що представляють імперську та радянську історіографічні традиції, серед яких виокремлюється український сегмент. У рамках цих груп можна визначити фундаментальні роботи з історії Росії, СРСР та України, які формують історіографічний контекст, є орієнтирами для написання історії певної доби, а також дають можливість виявити сферу інтересів авторів цих праць. До таких належать твори загальноісторичного характеру, зокрема В. М. Татищева, М. М. Карамзіна, С. М. Соловйова, В. О. Ключевського, М. І. Костомарова, М. С. Грушевського, багатотомні видання з історії СРСР та УРСР. Наступний блок, який можна назвати монографічним, представлений, по-перше, загальними працями з історії культури і релігії Давньої Русі та, по-друге, конкретними дослідженнями з історії давньоруського язичництва та слов'янської міфології. Остання група представлена роботами, що містять елементи загальноісторичного й історіографічного вивчення давньоруського язичництва та слов'янської міфології.

Історіографічна частина дослідження розширена за рахунок біографічних праць, у яких розглядається науковий доробок авторів, які вивчали тему язичництва та міфології.

Методологічна основа дослідження. Теоретико-методологічним проблемам дисертації присвячено окремий розділ. Головним методологічним орієнтиром у роботі стало додержання принципів історизму, об'єктивності та науковості, що передбачає врахування контекстів тих історико-культурних та історіографічних реалій, які стали предметом вивчення. Для реалізації поставлених мети та завдань застосовані загальнонаукові методи аналізу та синтезу; конкретно-історичні (історико-генетичний, історико-ретроспективний, історико-порівняльний); спеціально-історичні (історіографічного аналізу та синтезу, періодизації, класифікації та наукової критики джерел). У зв'язку з специфікою дисертації основними методами виступають історіографічний аналіз та синтез, які дозволяють дослідити соціально-політичний та духовно-інтелектуальний контексти розвитку суспільно-історичної думки другої XVIII – XX ст., висвітлити процес формування і розвитку парадигми вивчення давньоруського язичництва протягом означеного часу.

Наукова новизна. Вперше на рівні дисертаційної роботи здійснена історіографічна розробка важливої наукової проблеми, яка досі не була предметом спеціального вивчення в історичній науці:

- визначено ступінь освоєння теми в українській, російській та радянській історичній літературі та окреслено перспективи її розробки;
- сформована репрезентативна інформаційна база для вирішення поставлених мети і завдань дисертації;

- комплексно відтворено процес історіографічного освоєння проблеми давньоруського язичництва в українській, російській та радянській історичній думці другої половини XVIII – XX ст.;
- представлено історіографічний та історико-культурний контекст досліджень з історії давньоруського язичництва та слов'янської міфології;
- простежено формування, динаміку основних дискусійних вузлів вивчення проблеми давньоруського язичництва та слов'янської міфології в українській, російській та радянській історіографії другої половини XVIII – XX ст.;
- виявлено ключові наукові напрямки історіографічного освоєння проблеми давньоруського язичництва та слов'янської міфології.

Подальший розвиток отримало:

- визначення основних етапів наукової розробки проблеми давньоруського язичництва в українській, російській та радянській історіографії;
- виявлення особистого внеску провідних дослідників у постановку і вирішення проблеми.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані в науковій та викладацькій практиці. Зібраний і проаналізований матеріал та отримані висновки розширюють уявлення про наукові погляди на язичництво давніх слов'ян у контексті історіографічних досліджень. Крім того, результати роботи можуть бути корисними при складанні курсів лекцій з історії історичної науки, слов'янського язичництва, релігієзнавства та культурології.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійній постановці проблеми дисертації, розробці її структури та способів реалізації поставлених завдань, формуванні та обґрунтуванні моделі дослідження історіографічного процесу, цілісній розробці всіх її складових, систематизації фактичного історіографічного матеріалу.

Апробацію результатів дослідження здійснено у доповідях на щорічних підсумкових конференціях кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, міжкафедральному науковому семінарі історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, міжнародних конференціях: 28-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених (2010, м. Харків), Третій Міжнародній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (2011, м. Одеса); П'ятій (Міжнародній) конференції «Гуржіївські історичні читання» (2011, м. Черкаси); III Міжнародній конференції, присвяченій пам'яті Г. Л. Бондаревського (2012, м. Луганськ); 2-й Міжнародній конференції «Весенние научные чтения» (2016, м. Київ); 9-й Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальные проблемы науки XXI в.» (2016, м. Харків); XIII Міжнародній заочній конференції «Развитие науки в XXI в.» (2016, м. Харків); 14-й Міжнародній конференції «Современные тенденции развития науки и техники» (2016, м. Белгород).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднені в 12 публікаціях, у тому числі в 5 статтях у фахових виданнях України і 1 статті в закордонному періодичному спеціалізованому виданні.

Структура тексту дисертації обумовлена метою й завданнями дослідження та складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку

джерел та літератури (390 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, з них 185 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, вказано на зв'язок роботи з науковими програмами та темами, сформульовано мету, завдання, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі, наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, охарактеризовано інформаційну базу дослідження, подано відомості про особистий внесок, апробацію роботи, публікації здобувача, структуру тексту дисертації.

У першому розділі **«Історіографія та теоретико-методологічні засади дослідження»** проаналізовано стан наукової розробки теми, проведено аналіз джерельної бази дослідження.

У *підрозділі 1.1. «Історіографія теми»* розглянуто історіографічну спадщину дослідників, які вивчали історію давньоруського язичництва, починаючи з другої половини XVIII ст. та завершуючи XX ст.

Специфікою історіографічного засвоєння теми є постійна дослідницька увага до східнослов'янського язичництва, що була притаманна російській та українській славістиці практично з моменту зародження. На сьогодні означеною проблематикою займаються представники різних галузей гуманітарного знання: історики, мовознавці, археологи, етнолінгвісти, етнографи, мистецтвознавці тощо.

Починаючи з середини XVIII ст., історіографічні огляди ставали невід'ємною складовою історичних праць, присвячених давньоруському слов'янству¹. Проте, до початку XX ст. історіографічне освоєння проблеми давньоруського язичництва було досить фрагментарним, носило інструментальний, невідрефлексований характер.

Спеціальні історіографічні розвідки, які й дотепер мають самодостатнє значення та стали результатом спеціальних наукових рефлексій з приводу історії вивчення давньоруського язичництва та слов'янської міфології, почали з'являтися лише з другої половини XX ст. Базові історіографічні роботи належать радянським і російським вченим: М. К. Азадовському², М. І. Толстому³, Л. С. Клейну⁴. Вони, значною мірою, є для нашого дослідження теоретико-методологічним орієнтиром. Це пов'язано з наявністю у цих працях відрефлексованого, зосередженого саме на історіографічному аспекті історіографічно-методологічного підходу до вивчення матеріалу, присвяченого проблемі давньоруського язичництва та слов'янської міфології.

¹ Ломоносов М. В. Древняя Российская история от начала российского народа до кончины Великого князя Ярослава Первого или до 1054 года, сочиненная Михайлом Ломоносовым / М. В. Ломоносов. – Харьков: Фолио, 2009. – 222 с.; Глинка Г. А. Древняя религия славян / Г. А. Глинка. – М.: Книга по требованию, 2003. – 156 с.; Кайсаров А. С. Славянская и российская мифология / А. С. Кайсаров. – Саратов: Надежда, 1993. – 1627 с.; Шеппинг Д. О. Мифы славянского язычества / Д. О. Шеппинг. – М.: Терра, 1997. – 239 с.; Касторский М. И. Начертание славянской мифологии / М. И. Касторский. – СПб: Типография К. Фишера, 1841. – 182 с.

² Азадовский М. К. История русской фольклористики: в 2-х т. / М. К. Азадовский. – М.: РГТУ, 2013. – Т. 1. – 570 с.; Т. 2. – 988 с.

³ Толстой Н. И. «Очерки русской мифологии» Д. К. Зеленина и развитие русской мифологической науки / Н. И. Толстой // Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки. – М.: Индрик, 1995. – С. 10–29.

⁴ Клейн Л. С. Воскрешение Перуна: к реконструкции восточнославянского язычества / Л. С. Клейн. – СПб: Евразия, 2004. – 479 с.

Двотомник М. К. Азадовського «История русской фольклористики» (1958 – 1963), підсумував тривалий і дуже плідний період вивчення фольклористики, починаючи з XVIII ст. і до 1917 р.

Робота славіста, філолога та фольклориста М. І. Толстого являє собою вступну статтю до «Очерков русской мифологии: Умершие неестественною смертию и русалки» російського та радянського етнографа Д. К. Зеленина⁵. Тут подано змістовний історіографічний огляд слов'янської міфології, фольклористики та давньоруського язичництва. Автор виділив основні віхи вивчення слов'янської міфології, окреслив дисциплінарні контури її формування, звернув увагу на передісторію на загальноімперському історіографічному ґрунті. Водночас, автор не враховував радянську, сучасну російську, не кажучи вже про українську історіографію. А тому історіографічної синтези не відбулося.

Важливою віхою у розробці проблеми вивчення давньоруського язичництва та слов'янської міфології є праця радянського та російського археолога, культур-антрополога, філолога, історика науки Л. С. Клейна «Воскрешение Перуна. К реконструкции славянского язычества», яка виконана як науково-популярний, дискусійний твір. Робота має гостропемічний характер, направлений на наукову позицію академіка Б. О. Рибокова. Для Л. С. Клейна історіографічний матеріал – це науковий ґрунт задля розгортання цієї дискусії. А тому Л. С. Клейн не зробив історіографію предметом свого дослідження, не синтезував науковий доробок у єдине історіографічне предметне поле, бо, так само як і М. І. Толстой, не ставив перед собою такої мети.

Змістовні біографічні нариси, присвячені творчості вчених-«аматорів»⁶, представників наукових шкіл вивчення давньоруського язичництва⁷, істориків Руської церкви⁸, української емігрантської⁹ та радянської історіографії¹⁰,

⁵ Толстой Н. И. «Очерки русской мифологии» Д. К. Зеленина и развитие русской мифологической науки / Н. И. Толстой // Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертию и русалки. – М.: Индрик, 1995. – С. 10–29.

⁶ Бондарева Е. А. Творческий путь и просветительский путь М. Д. Чулкова / Е. А. Бондарева // Исторические записки. – М.: Наука, 1984. – Вып. 11. – С. 203–237; Гумеров Ш. А. Глинка Григорий Андреевич / Ш. А. Гумеров // Русские писатели, 1800–1917. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – Т.1. – С. 574–575; Западов А. В. Литератор XVIII в. М. Попов / А. В. Западов // Учёные записки Курского педагогического института. – Курск, 1941. – Вып. 1. – С. 34–49.

⁷ Иванков В. М. Изучение А. Н. Афанасьевым фольклора как средства выражения народного мировоззрения / В. М. Иванков // Вопросы филологии и методики исследования. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – С. 29–48; Цаллагова З. Б. Всеволод Миллер – исследователь этнографии Осетии / З. Б. Цаллагова // Кавказские научные записки. – М., 2012. – № 11 (2). – С. 36–42; Энгельгардт Б. М. Александр Николаевич Веселовский / Б. М. Энгельгардт. – Пг.: Колос, 1924. – 214 с.

⁸ Ботвинник М. Б. Николай Михайлович Никольский / М. Б. Ботвинник. – Минск: Наука и техника, 1967. – 149 с.; Полунов А. Ю. Жизнь и труды академика Е. Е. Голубинского / А. Ю. Полунов, И. В. Соловьев – М.: Изд. Крутицкого подворья, 1998. – 254 с.; Сахаров А. Н. От публикатора / А. Н. Сахаров // Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. – М.: Наука, 1991. – Т. 1. – С. 3–15.

⁹ Качкан В. А. Етнокультурний пласт Івана Огієнка / В. А. Качкан // Українське народознавство в іменах. – К.: Либідь, 1994. – Ч. 1. – С. 281–295; Жук А. І. Автобіографія Дмитра Антоновича / А. І. Жук // Сучасність. – Мюнхен, 1961. – № 1. – С. 103–114.

¹⁰ Крылов С. А. Академик Вячеслав Всеволодович Иванов: краткий очерк научной деятельности / С. А. Крылов // Вячеслав Всеволодович Иванов. – М.: Наука, 2007. – С. 8–37; Луков В. А. Д. С. Лихачев и его теоретическая история литературы / В. А. Луков // Знание. Понимание. Умение. – 2006. – № 4. – С. 124–134; Мавродин В. В. Борис Дмитриевич Греков (1882–1953) / В. В. Мавродин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 23 с.; Медынцева А. А. Б. А. Рыбаков — историк-энциклопедист нашего времени / А. А. Медынцева // Культура славян и Русь. – М.: Наука, 1998. – С. 3–29; Толстая С. М. Гипертекст Владимира Николаевича Топорова / С. М. Толстая // НЛЮ. – М., 2006. – № 77. – С. 71–88.

розкриваючи унікальні аспекти освоєння теми, створюючи історіографічну мозаїку, яка займає важливе місце в структурі інформаційної бази, не мали претензій на історіографічний синтез у контексті дисертації.

Так само відсутні спеціальні історіографічні дослідження, присвячені вивченню міфологічних сюжетів, у загальноісторичних працях В. М. Татіщева, М. М. Карамзіна, С. М. Соловйова, В. О. Ключевського, М. С. Грушевського.

Таким чином, в історіографічному освоєнні теми можна виділити два основних етапи. Перший хронологічно охоплює другу половину XVIII – початок XX ст. і характеризується історіографічною динамікою від спорадичних згадувань своїх попередників та невідрефлексованого використання їх здобутків так званими аматорами у вивченні давньоруського язичництва та міфології (друга половина XVIII – середина XIX ст.) до включення історіографічних сюжетів як невід’ємної складової власних концептуальних побудов задля їх легітимації та розгортання наукових дискусій представниками наукових шкіл і напрямків.

Другий етап історико-історіографічних досліджень давньоруського язичництва розпочинається з середини XX ст. З одного боку, це пов’язано з нагромадженням значного обсягу праць, присвячених цій проблематиці, що викликало природну потребу систематизації, узагальнення та наукової експертизи. З іншого, саме у другій половині XX ст., у зв’язку з підвищенням статусу історіографії у системі історичного пізнання, проблемно-історіографічні дослідження стають ефективним інструментом вивчення історії історичного знання в цілому.

У *підрозділі 1.2. «Теоретико-методологічні засади дослідження»* визначено теоретико-методологічні принципи та методи роботи, серед яких особливе місце посідає прагнення до об’єктивності та історизму, а також комплексний підхід до вивчення історіографії давньоруського язичництва.

Основу термінологічного апарату роботи становлять поняття: «проблемна історіографія», «історіографічне джерело», «гранд-нарратив» та конкретно-тематичні: «слов’янська міфологія», «давньоруське язичництво».

Під *проблемною історіографією* ми розуміємо вивчення історії опрацювання проблеми слов’янської міфології та давньоруського язичництва в історичній науці. Під *історіографічними джерелами* – синтетичні історичні дослідження, загальноісторичні праці, монографії, статті, – увесь комплекс репрезентативних текстів, що створює інформаційний ґрунт для вирішення поставлених завдань.

Поняття «*гранд-нарратив*» виражає гіпертекстуальний простір історичної та суспільної думки певного часу. До початку XX ст. гранд-нарративи набули поліфункціональності: вони синтезували науковий доробок свого часу, вбудовуючи його до ідеологічних конструкцій, покликаних легітимізувати суспільні та державотворчі дискурси, а також задавали тон, створювали інтелектуальну моду, претендуючи на те, щоб залишатися науковими і світоглядними орієнтирами для наступних поколінь.

Терміни «*давньоруське або давньослов’янське язичництво*» та «*слов’янська міфологія*» у роботі виступають взаємозамінними на тій підставі, що міфологія розглядається як переказ язичницького культу та світогляду взагалі за відсутності

первинної мови-оригіналу. Аналогічний підхід до міфології, як вторинної мови, що говорить про первинну можна знайти в роботах семіотика Р. Барта¹¹.

Таким чином, створена інформаційна база дисертації є цілком репрезентативною, а теоретико-методологічний інструментарій достатнім для вирішення поставлених завдань.

У другому розділі **«Становлення проблеми давньоруського язичництва в «аматорських» картинах та його концептуалізація в гранд-нарративах та фольклорних дослідженнях другої половини XVIII – XX ст.»** проаналізовано праці дослідників-аматорів, які підготували ґрунт для подальшої наукової розробки теми давньоруського язичництва, розглянуто також тенденції вивчення теми язичництва українськими та російськими істориками в рамках узагальнюючих праць з історії держави і тематичних робіт з фольклористики.

Підрозділ 2.1. «Аматори» у вивченні проблеми давньоруського язичництва присвячений розгляду праць з історії давньоруського язичництва та слов'янської міфології дослідниками другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Додаткові можливості для висвітлення історії давньоруського язичництва відкрило відділення гуманітарних наук від богослов'я. Крім того, суттєво розширилась методологічна база досліджень за рахунок використання історико-порівняльного методу, наукового критицизму, історичної реконструкції.

Знаковими стали праці М. І. Попова «Описание древнего славянского языческого баснословия», М. Д. Чулкова «Абевега русских суеверий, идолопоклоннических жертвоприношений, свадебных простонародных обрядов, колдовства, шаманства и проч.», Г. А. Глинки «Древняя религия славян», А. С. Кайсарова «Славянская и российская мифология», М. І. Касторского «Начертание славянской мифологии», О. Д. Шеппинга «Мифы славянского язычества». З них розпочалися спроби поставити вивчення дохристиянської доби східних слов'ян на науковий ґрунт.

Дослідники-«аматори» підготували базу для наступного наукового етапу розвитку слов'янської міфології. Вони активно збирали, інтерпретували, видавали фольклорні тексти, всіляко підтримуючи в суспільстві інтерес до вітчизняної міфології, в тому числі й за рахунок активного використання власної фантазії.

У *підрозділі 2.2. «Язичництво у фундаментальних історіях Росії»* розкриваються основні тенденції щодо розгляду проблеми в узагальнюючих працях російських істориків.

З середини XVIII ст. сюжети з історії давньоруського язичництва інтегрувались до текстів фундаментальних історичних творів. В. М. Татищев, М. М. Карамзін, С. М. Соловйов, В. О. Ключевський розглядали язичництво в контексті загальної історії Російської держави як невід'ємний компонент духовного життя слов'ян, певний світоглядний етап їх релігійного шляху.

Російський гранд-нарратив став контекстуальною опорою для монографічного вивчення давньоруського язичництва, а також розробки питань міфології давніх слов'ян. При цьому інтерес до язичництва і міфології був викликаний, скоріше, як до

¹¹ Барт Р. Миф сегодня / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1994. – С. 72— 130; Барт Р. Мифологии / Р. Барт. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. – 312 с.

форми світогляду, що слугувала підставою формування російської державності, перетвореної християнізацією.

Автори великих історій Росії у контексті своїх панорамних праць звертались до історичних сюжетів, пов'язаних із архаїчним життям слов'ян. Це було продиктовано потребою створити цілісне полотно історії держави, витоки якої брали початок ще задовго до її реального формування. Встановлення генетичного зв'язку між архаїкою слов'янських племен та Російською державою слугувало маркуванням нижньої межі історії державності. Крім цього важливим фактором для вивчення теми в рамках загальних історій був дослідницький інтерес. Так, В. М. Татищев став першовідкривачем великої кількості джерел та історичних документів. Спостереження та коментарі М. М. Карамзіна, роздуми С. М. Соловйова та інтерпретації В. О. Ключевського створили плідний ґрунт для дослідників давньоруського язичництва та міфології у подальшому.

У підрозділі 2.3. *«Українська історіографія давньоруського язичництва»* розглянуто основні віхи освоєння українською історичною думкою проблеми давньоруського язичництва та слов'янської міфології

Важливим чинником цього процесу були українські фольклорні студії, що привертала увагу до народної творчості як до важливого джерела історичного пізнання. Значною мірою така увага до народної творчості була продиктована настроями тодішньої дворянської інтелігенції. Текст Г. І. Калиновського *«Описание свадебных украинских простонародных обрядов»* (1777) став першим друкованим пам'ятником української фольклористики. Для М. А. Цертелева – одного із збирачів та видавців українського фольклору – було властиве сприйняття фольклору як культурної національної реліквії. Важливе значення для переосмислення фольклору мала збірка М. О. Максимовича *«Малороссийские песни»* (1827), яка сприяла популяризації народної творчості.

До представників української фольклористики належав й І. І. Срезневський, стараннями якого у Харкові на початку 1830-х рр. виходив *«Украинский альманах»*, де публікувалися народні пісні та думи. Заслугою І. І. Срезневського стало й те, що в статті *«Взгляд на памятники украинской народной словесности»* (1834) він запропонував класифікацію народних пісень.

З середини ХІХ ст. в умовах формування українського національного проекту специфічного забарвлення набуло осмислення давньоруської історії, яка з того часу й досі залишається предметом як професійної історичної, так і суспільної дискусії. Її зміст визначався боротьбою за давньоруську спадщину між національною українською та російською історичною та суспільною думкою. Частиною цього протистояння ставало і розташування язичницького періоду давньоруської історії у текстах українських і російських гранд-нарративів та на сторінках монографій.

Пріоритет у формуванні українського дискурсу належить видатному історику М. І. Костомарову, який у 1847 р. випустив працю *«Славянская мифология»*. Її основним завданням була репрезентація різних аспектів духовної культури та життя давніх слов'ян. Аналізуючи сюжети та образи слов'янського язичництва та міфології, М. І. Костомаров приділяв основну увагу саме *«південноруським»* пісням, тобто українському фольклору. Окрема частина дослідження присвячена історичному значенню *«південноруської»* пісенної традиції та язичництву слов'ян, його

особливостям, специфіці побудови суспільних відносин з урахуванням язичницького світосприйняття.

Вибудований і сконструйований М. І. Костомаровим світ символічних уявлень південних русів став одним з вирішальних факторів у легітимації української національної історії. Він був покладений в основу першого українського національного гранд-нарративу, створеного М. С. Грушевським у багатотомній «Історії України-Руси». В одному з розділів першого тому під назвою «Людність і її суспільний побут» (1898) історик розглянув особливості таких компонентів ритуально-духовного життя давніх слов'ян як: тризна, свята, релігійні уявлення, ієрархія богів.

Праці М. І. Костомарова і М. С. Грушевського, присвячені давньоруському язичництву та міфології були об'єднані спільною метою – створити національно-орієнтовану історію українського народу. Різниця між ними полягає у тому, що робота М. І. Костомарова була повністю побудована на етнографічному матеріалі та носила спеціальний характер, а в гранд-нарративі М. С. Грушевського язичницькі сюжети були вмонтовані до загальної панорами українського минулого.

Особливе місце у вивченні релігійності та системи уявлень давніх слов'ян належить видатному українському фольклористу та етнографу М. Ф. Сумцову. Суттєвим результатом його наукової творчості стала спроба визначення сутності ідеології селянської цивілізації на підставі порівняльного аналізу хліборобської культури, обрядів, пісень, звичаїв різних народів світу, в тому числі й українського.

У третьому розділі **«Наукові школи та напрямки вивчення давньоруського язичництва та міфології (XIX – початок XX ст.)»** розкрито основні віхи формування та розвитку наукових шкіл, теорій і концепцій вивчення давньоруського язичництва та слов'янської міфології. Проаналізовано праці з історії Руської церкви, в яких дослідники приділяли увагу даній темі.

У підрозділі 3.1. *«Міфологічна школа»* розкриваються основні етапи становлення та розвитку міфологічної школи вивчення давньоруського язичництва та слов'янської міфології. У Росії ця школа почала формуватись з середини XIX ст. Міфологія вивчалась разом з широким колом проблем мовознавства, фольклору, традиційної народної культури, давньоруської літератури. Фундатором її став мовознавець, фольклорист, історик літератури та мистецтва Ф. І. Буслаєв (1818–1897), а найбільш послідовним прихильником – історик, літературознавець, фольклорист О. М. Афанасьєв (1826–1871), який окреслив важливі теоретичні проблеми, щодо сутності міфів, їх походження та історичного розвитку.

До плеяди «молодших міфологів» належав відомий російський історик О. Ф. Міллер (1833–1889), чия докторська дисертація «Сравнительно-критические наблюдения над слоевым составом народного русского эпоса. Илья Муромец и богатырство Киевское» (1869) була написана на основі значного фольклорного матеріалу, насамперед билинного епосу, що був інтерпретований автором як повчальний, а витлумачений як виразник російських народних ідеалів.

Вчені-представники міфологічної школи настільки істотно вплинули на становлення та подальший розвиток фольклористики, літературознавства, етнографії та історичної науки про слов'янські старожитності загалом, що інерція їхніх підходів відчувається й до сьогодні.

У підрозділі 3.2. «Теорія запозичень (міграційна теорія)» розкривається процес становлення цієї теорії запозичень у вивченні слов'янської міфології та давньоруського язичництва.

Ця теорія (теорія міграцій, теорія бродячих сюжетів) виникла у 50–70-х рр. XIX ст. Її прихильники (О. М. Веселовський, Г. М. Потанін, О. І. Кірпи́чников, М. Г. Халанський, частково Ф. І. Буслаєв, В. Ф. Міллер) звертали увагу на дивовижну схожість багатьох фольклорних творів у народів Заходу і Сходу, яку вони пояснювали прямим або непрямим запозиченням, поширенням з одного або декількох культурних вогнищ.

Основною теоретичною працею найбільш послідовного прихильника цієї теорії, О. М. Веселовського, стала його «Историческая поэтика» (1899). Під історичною поетикою вчений розумів «историю общественной мысли в образно-поэтическом переживании и выражающих его формах»; «эволюцию поэтического сознания и его форм»¹². У тлумаченні О. М. Веселовського літературний процес уперше поставав як природно-історичний.

Основні здобутки досліджень у рамках теорії запозичень: розуміння наявності культурних зв'язків російської, західноєвропейської та східної усної поезії й письмової літератури; формулювання положень про так звані «зустрічні течії» (О. М. Веселовський), які виникають унаслідок подібності основ літературних та фольклорних творів у різних народів.

У підрозділі 3.3. «Історична школа» розглядається процес формування однією з найвпливовіших у фольклористиці кінця XIX – початку XX ст. школи вивчення слов'янської міфології та давньоруського язичництва. Перші дослідження в її рамках здійснювали М. І. Костомаров та історик, фольклорист, літературознавець М. П. Дашкевич саме тоді, коли у фольклористиці майже безроздільно панувала міфологічна школа, а теорія запозичень ще тільки починала оформлюватись.

Загальні принципи школи було сформульовано у середині 1890-х рр. під впливом узагальнюючої праці В. Ф. Міллера «Очерки русской народной словесности» (1892). Методологічні принципи певною мірою протистояли і методиці формалістичного нанизування окремих фактів без прагнення осмислити їх, і прийомам, виробленим теорією запозичення, не кажучи вже про міфологічну школу, проти якої запекло виступав і сам засновник історичної школи, а також його учні.

Історична школа з середини 90-х років XIX ст. отримала всесвітнє визнання й надовго визначила науковий шлях багатьох російських вчених та фольклористики в цілому.

У підрозділі 3.4. «Порівняльно-історична школа» розглянуто особливості формування наукової школи, яка поряд з міфологічною та історичною, відіграла помітну роль у вивченні слов'янської міфології і давньоруського язичництва. Її засновником вважається російський історик літератури О. М. Веселовський (1838–1906). Будучи прихильником теорії літературних запозичень, він підкреслював особливе значення Візантії в історії європейської культури і вказував на її посередницьку роль між Сходом і Заходом. Дослідник поставив вивчення народного

¹² Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 12.

епосу на ґрунт порівняльного розгляду матеріалу усних і книжкових переказів у різних літературах.

Ще одним представником порівняльно-історичної школи був М. М. Гальковський. Його праця «Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси» стала помітним явищем в історії вивчення східнослов'янської язичницької традиції, а також перехідного періоду від язичництва до християнства в Давній Русі.

В цілому основним своїм завданням представники порівняльно-історичної школи вважали з'ясування походження родів і видів літератури, виходячи, насамперед, з того факту, що словесність спочатку була синкретичною. Порівняльно-історичний метод застосовувався з метою визначення суті й характеру міфології як такої, а також міфології в її епічному та національному прояві. Порівняльно-історичний метод був розроблений і вперше використаний у Росії саме для вивчення фольклору.

У підрозділі 3.5. «Проблема давньоруського язичництва в роботах істориків Руської церкви» проаналізовано сюжети, присвячені давньоруському язичництву Є. Є. Голубинським, М. В. Нікольським та А. В. Карташовим. Вибір праць саме цих дослідників пов'язаний із репрезентативністю їх ідейних концепцій, теоретико-методологічних засад досліджень, суспільно-політичних умов, в яких працювали фахівці з церковної історії середини ХІХ – першої половини ХХ ст. Так, Є. Є. Голубинський – представник плеяди істориків Руської церкви доби імперії. М. В. Нікольський – російський та радянський історик-біблеїст, сходознавець, робота якого з історії церкви була першою, що базувалась на марксистській ідеології. А. В. Карташов – історик-емігрант, основна праця якого побачила світ у Парижі.

Розглядаючи прийняття християнства слов'янами та історію Руської церкви, Є. Є. Голубинський звертався до теми язичництва у зв'язку із створенням історичного контексту, в якому відбувалась християнізація. Історик розмірковував над суттю язичництва, створив образ язичника, виділивши його суттєві характеристики.

У радянській церковній історіографії репрезентативною працею стала «История русской церкви» М. В. Нікольського. Ключовою особливістю роботи була акцентуація уваги на соціально-економічних умовах у Давній Русі на момент прийняття християнства. Центральною була думка дослідника про некласовість давньоруського суспільства, що пояснювалось специфікою життя та господарської діяльності у регіоні. Характерною особливістю Русі, на думку М. В. Нікольського, було те, що суспільство, навіть після прийняття християнства, не розділялося на тих, хто експлуатує та експлуатованих. Саме тому, вважав дослідник, язичницькі боги, вірування та обряди були прийнятними для такого суспільства дуже довго, у той час як християнські догмати не відповідали суспільному ладу у Давній Русі. Дослідник зауважував, що більшості язичницьких вірувань і звичаїв люди продовжували дотримуватись у ХІ – ХІІІ ст., а іноді – аж до ХVІ ст.

Важливими були міркування А. В. Карташова над природою язичницького світосприйняття. Він вказував на універсалізм останнього. Крім того, дослідник зауважував, що на руському ґрунті введення християнства не могло творити релігійно-національних протистоянь тому, що воно привносилося не шляхом

завоювань, а своїм власним державним урядом, який набув грецького забарвлення і прагнув християнізувати своїх підданих.

У четвертому розділі **«Дослідження слов'янської міфології та давньоруського язичництва у XX ст.»** розглянуто внесок у розвиток історіографії з означеної проблематики радянських вчених та українського емігрантського наукового руху.

У підрозділі 4.1. *«Українська емігрантська історіографія давньоруського язичництва»* було проаналізовано схеми реконструкції системи вірувань українського народу до прийняття ним християнства, запропоновані Д. В. Антоновичем та І. І. Огієнком. Здійснено оцінку стану та перспектив джерельної бази розробки проблем з давньої історії слов'янського суспільства на теренах сучасної України. Окрему увагу приділено історіографічному огляду, який було запропоновано Д. В. Антоновичем у його лекційних курсах, оскільки в них окреслювались дискусійні поля щодо давніх культових вірувань та окремих язичницьких практик, взаємовідносин політеїзму й монотеїзму, а також їх синтезу в міфологізованому та двовірному світогляді тогочасної людини. Д. В. Антонович прагнув представити цілісну картину давньоруського світогляду, наполягаючи на актуальності для національної української історіографії залучення історії давньоруського язичництва та міфології.

Розробку зазначеної проблематики продовжив І. І. Огієнко, дослідницька увага якого зосереджена на образному мисленні, складних і багатошарових системах знаків, символічному змісті культів давніх слов'ян. Автор зауважував, що українську міфологію неможна вивчати окремо від загальнослов'янської, проте важливим на думку дослідника є виділення специфіки української міфології на ґрунті загальнослов'янської. І. І. Огієнко, як історик намагався також розкрити специфіку у порівнянні з більш пізньою християнською світоглядною системою.

Особливістю української емігрантської історіографії є уривчастість та націленість на органічне включення язичницького періоду до «колективної біографії» українського народу. Праці Д. В. Антоновича мали дидактичний, гострий суспільно-політичний характер, в той час, як І. І. Огієнко ставив перед собою завдання здійснити спеціальне наукове дослідження основних аспектів релігійного життя давніх слов'ян. Зусиллями наукової еміграції дослідників, що продовжувала традиції М. С. Грушевського, давньоруська язичницька спадщина стала сприйматися як невід'ємна складова української історії.

У підрозділі 4.2. *«Радянська історіографія східнослов'янського язичництва та міфології»* розглянуто концепції вивчення міфології та язичництва, що були запропоновані дослідниками в галузі історії, фольклористики, літературознавства за радянських часів.

Історіографія з означеної проблематики почала формуватись у СРСР ще до Другої світової війни. З 1917 до 1930-х рр. язичництво майже не вивчалось, зважаючи на перебудову гуманітаристики на нові методологічні рейки, зміну проблемних пріоритетів, панування в суспільному житті войовничого атеїзму. Перші праці з цієї теми належали академіку М. С. Державіну, а з 1930-х рр. уже розпочався процес формування напрямів та концепцій у вивченні язичництва давніх слов'ян, який був проаналізований Л. С. Клейном.

Так, «звеличувальна» концепція, представлена працями Б. Д. Грекова та Б. О. Рібакова, мала тенденції уславлювати давніх слов'ян у їх намаганні здобути свободу, задовольнити «класові потреби», які вони обстоювали у боротьбі проти князів-експлуататорів та християнського духовенства.

Представники концепції «типологій календарних свят» вивчали обряди східних слов'ян у зв'язку з трудовою діяльністю хліборобів.

Концепція «основного міфу» була вироблена у 1960 – 1970-х рр. філологами В. В. Івановим та В. М. Топоровим. Вона ґрунтувалась на порівнянні сутностей літописних богів з їхніми індоєвропейськими аналогами. Дослідники-прибічники цієї концепції протиставляли марксистській ідеології симбіоз ідей старої міфологічної школи (боротьба природних стихій, як основа міфології), індоєвропейстики й фрондерського для радянської науки структуралізму.

Створена у середині 1970-х – 1980-х рр. М. І. Толстим етнографічна концепція була названа Л. С. Клейном «демонологічною», оскільки її прихильники й послідовники у своїх дослідженнях не торкалися вищої слов'янської міфології, а вивчали нижчу.

Важливе місце у ланцюзі конкуруючих наукових підходів, з позицій яких вивчалась тема давньоруського язичництва, посідав структуралізм, який в умовах радянської дійсності, скоріше, сприймався як спроба вчених мислити самостійно, вести дослідження за допомогою іншої методології, ніж марксистська. Одним із перших структуралістські ідеї почав пропагувати російський та радянський історик-фольклорист В. Я. Пропп, який вважав, що всі сюжети чарівної казки будуються за однією схемою.

Серед українських дослідників радянської доби особливе місце посідає М. В. Попович, який крізь призму філософського осмислення проблеми реконструював картину світу, характерну для уявлень давніх слов'ян. Основні ідеї філософа, представлені в монографії 1985 р., пізніше були покладені в основу його фундаментального курсу з історії української культури. Завдяки використанню «Нарису історії культури України» в освітніх практиках концепція М. В. Поповича тиражується і має значний вплив на сучасну суспільну та історичну думку.

В цілому вивчення східнослов'янського язичництва у радянський період було визначено зміною методологічних орієнтирів, що відбулась на початку ХХ ст. Крім того, дослідницька оптика та хронологічна віддаленість від початків наукової розробки цієї теми, створили можливості для врахування і наукового синтезу попереднього історіографічного доробку. Окремо варто підкреслити, що радянські дослідники значно посілили теоретико-методологічний арсенал вивчення давньоруського язичництва та міфології за рахунок залучення і використання для власних історичних реконструкцій поряд з писемними джерелами даних археології та етнографії.

У **висновках** сформульовані загальні підсумки дослідження.

Аналіз історіографічної розробки теми та джерельної основи дисертації сформували єдину інформаційну базу дослідження, яка має складну структуру. Її особливість визначається специфікою завдань проблемно-історіографічного дослідження. Перший рівень репрезентують історико-історіографічні праці, в яких розглядаються питання історії історичного знання, спрямованого на осмислення,

вивчення, реконструкцію давньоруського язичництва. Особливе місце серед них належить роботам М. К. Азадовського, Л. С. Клейна, М. І. Толстого, які виконували функцію теоретико-методологічного орієнтира.

Другий рівень інформаційної бази представлений власне історіографічними джерелами, що репрезентують імперську та радянську історіографічні традиції, серед яких окремо виділяється український сегмент. До таких праць нами віднесено гранд-нарлативи В.М. Татищева, М.М. Карамзіна, С.М. Соловйова, В.О. Ключевського, М.І. Костомарова, М.С. Грушевського, багатотомні видання з історії СРСР та УРСР.

Наступний блок, який можна назвати монографічним, представлений загальними працями з історії культури й релігії Давньої Русі та конкретними дослідженнями з історії давньоруського язичництва та слов'янської міфології. Остання група – роботи, що містять елементи загальноісторичного та історіографічного вивчення проблеми.

Сукупність окреслених праць представляє основні напрями досліджень з історії слов'янського язичництва та міфології другої половини XVIII – XX ст., а тому може вважатись цілком репрезентативною задля вирішення поставлених мети і завдань.

Особливе місце у теоретико-методологічних засадах дисертації належить методам історіографічного аналізу та синтезу, за допомогою яких було відтворено цілісну картину процесу наукового освоєння проблеми давньоруського язичництва від середини XVIII до завершення XX ст.

В цілому історіографічне освоєння проблеми значною мірою залежало від місця церковно-релігійної проблематики в суспільному, загальнокультурному, політичному та ідеологічному дискурсах. Ставлення держави до релігії і церкви від доби Просвітництва до пізнього радянського часу впливало на статусність, глибину, інтенсивність і ракурси дослідження язичницької історії, визначало її місце та оцінки дохристиянського часу в загальних конструкціях вітчизняного минулого.

Важливу роль в історико-пізнавальному процесі відігравала ускладнена динаміка розташування теми на межі дисциплінарних просторів історії, літератури, етнології, фольклористики, історії мови та літератури, філософії. Серед інших причин, це пояснюється надзвичайно вузьким і занадто специфічним колом джерел, які були підставою для конструювання історії східнослов'янського язичництва, де поряд із активним застосуванням наукових гіпотез, моделей і припущень, не останню роль відігравали фантазія, інтуїція та літературний таланти.

У результаті проведеного аналізу можна виділити три основні етапи наукового освоєння історії давньоруського язичництва та міфології. Початковий, так званий «аматорський» (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) період в історико-культурному плані припав на добу Просвітництва й Романтизму, коли головними мотивами вивчення язичництва та давньої слов'янської міфології були прагнення зробити вітчизняну історію якнайдавнішою, а давньослов'янський пантеон богів – не гірше, ніж олімпійський, відшукати в язичництві справжній народний дух і витoki духовної культури.

Для цього періоду, що представлений працями літераторів, публіцистів і науковців, характерним було інтенсивне накопичення емпіричного матеріалу, освоєння елементів його наукової обробки із застосуванням критичного й порівняльного методів роботи з джерелами, перші спроби наукового синтезу. Одним

з важливих здобутків amatorів стало конструювання пантеону давньослов'янських богів і спроба встановлення його змістовного наповнення та внутрішньої структури. Саме з цього часу розпочався довгий процес включення дохристиянського періоду історії східних слов'ян до імперського та національних гранд-нарративів.

Наступний етап охоплював другу половину XIX – початок XX ст. Його, без вагань, можна назвати науковим, бо в умовах професіоналізації гуманітарного знання та його диференціації оформилась ціла низка дисциплінарних ракурсів вивчення давньоруського язичництва, яке стало предметом уваги істориків, фольклористів, мовознавців, літературознавців та археологів. У цей час було сформовано ряд наукових шкіл, що щільно взаємодіяли та конкурували між собою, сформувавши таким чином потужний міждисциплінарний простір. У ході освоєння нових підходів, методів і концепцій були поставлені такі важливі наукові проблеми, які й досі не втратили актуальності й пізнавального потенціалу. Серед них: питання про органічний зв'язок мови, міфології та фольклору; про міф як результат колективної творчості; про культурно-історичні зв'язки між народами, які вплинули на формування їх релігійних та міфологічних уявлень; про співвідношення фольклорного матеріалу з історичними подіями і персонажами давньоруської історії; про соціальне середовище, яке продукувало і споживало билини, казки, перекази та інший фольклорний матеріал; про залучення давньоруського язичництва та міфології до найширшого хронологічного та дисциплінарного контекстів всесвітнього літературного та історичного процесу; про його еволюцію від синкретичних форм до художності як такої.

Третій етап наукового освоєння означеної проблематики представлений радянською історіографією. За радянської доби дослідницька оптика зазнала суттєвої трансформації. Це сталося як через зміни науково-ідеологічної парадигми, так і було пов'язано з хронологічною віддаленістю цього історіографічного періоду від початків наукової розробки теми, що надавало можливості для синтезу попереднього доробку дослідників-міфологів, істориків та фольклористів. Окрім цього, представники радянської історіографії активно залучали до власних наукових реконструкцій дані археології та етнографії. Взагалі радянська історіографія давньоруського язичництва представляє складне, потужне і неоднорідне явище.

Ключові наукові напрями освоєння теми давньоруського язичництва та міфології в рамках імперської та радянської історіографії формувалися не тільки в умовах культурно-історичного та історіографічного, але й суспільно-політичного контексту, який нерідко визначався наявністю державної цілеспрямованої підтримки створення уніфікованої історії великої держави.

В українській історичній думці, яка розглядається як сегмент імперської та радянської історіографії, наукове опанування язичницької проблематики розпочалося в працях М. І. Костомарова і М. Ф. Сумцова, а остаточно вона була інкорпорована до українського національного гранд-нарративу М. С. Грушевським. На еміграції ці проблеми зберігалися в орбіті української історичної думки в першу чергу зусиллями Д. В. Антоновича та І. І. Огієнка, які продовжували, дискутуючи, насамперед, з доробком російської історіографії, переосмислювати слов'янську міфологію та язичництво як феномен українського історичного процесу і культурного простору.

У рамках радянської науки окреме місце належить українському вченому М. В. Поповичу, який здійснив історико-культурну реконструкцію світогляду давніх слов'ян, осмислив його філософськи, з урахуванням язичницького архаїчного компоненту.

Щодо формування та розвитку основних дискусійних вузлів вивчення проблеми давньоруського язичництва та слов'янської міфології, то вони намітились ще у середині XIX ст. Дискусії розгортались в основному навколо предметного поля дослідження, методологічного інструментарію реконструкції слов'янських вірувань і традицій, їх соціальних і культурних контекстів, проблем еволюції архаїчної свідомості слов'ян, інтерпретації, складу, структури слов'янського пантеону та нижчої міфології.

Вивчення проблеми давньоруського язичництва в українській та російській історіографії середини XVIII – XX ст. відкриває широкі можливості для спеціалістів із міфологознавства, фольклористики, давньої слов'янської історії, історії вітчизняної історичної науки.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Усенко О. В. Теорія «основного міфу», як структурний метод у вивченні давньоруського язичництва та слов'янської міфології / О. В. Усенко // *Грані*. – 2016. – № 6. – С. 80 – 88. (Включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus).
2. Яковенко О. В. Г. А. Глінка – перший російський дослідник давньоруського язичництва / О. В. Яковенко // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. – Д., 2014. – Т. 22. – № 1/1. – С. 139 – 144.
3. Яковенко О. В. Концепція вивчення давньоруського язичництва доби запровадження християнства в праці Євгена Анічкова «Язичництво і Давня Русь» / О. В. Яковенко // *Гуржіївські історичні читання*. – Черкаси, 2014. – Вип. 7. – С. 25 – 27.
4. Яковенко О. В. Соціальна та світоглядна ролі давньоруських волхвів через їх образи у Повісті минулих літ / О. В. Яковенко // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. – Д., 2012. – Т. 20. – № 1/1. – С. 3 – 8.
5. Яковенко О. В. Християнізація Київської Русі через призму ересей та еретичного / О. В. Яковенко // *Гуржіївські історичні читання*. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 65 – 67.

Статті в іноземних виданнях

6. Усенко О. В. Историографический обзор изучения славянской мифологии и древнерусского язычества российскими исследователями второй половины XVIII – начала XX вв. в контексте формирования российских научных школ / О. В. Усенко // *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. – 2016. – № 1 (9). – С. 109 – 114.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження

7. Яковенко О. Ереси как явление общественной мысли домонгольской Руси в ракурсе отношений общества, государства и церкви / О. Яковенко // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2011, – Вип. 3. – С. 271 – 273.

8. Яковенко О. Образы древних русов в восточных источниках / О. Яковенко // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2012. – Вип. 4. – С. 352 – 356.

Матеріали конференцій

9. Яковенко О. В. Отечественная и зарубежная историография (XVIII–XXI вв.) еретических течений Киевской Руси (некоторые важнейшие направления) / О. В. Яковенко // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського. – Луганськ, 2011. – С. 659 – 662.

10. Яковенко О. В. Образ древних русов в византийских нарративных источниках / О. В. Яковенко // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського. – Луганськ, 2012. – С. 53 – 56.

11. Усенко О. В. Внесок М. М. Гальковського у розвиток історико-порівняльної школи вивчення давньоруського язичництва та слов'янської міфології / О. В. Усенко // Сборник статей научно-информационного центра «Знание» по материалам XIII Международной заочной научно-практической конференции: «Развитие науки в XXI веке». – Х., 2016. – Ч. 4. – С. 25 – 27.

12. Усенко О. В. Гранд-нарації російських та українських дослідників XIX ст. як джерельно-історіографічна база дослідження давньоруського язичництва / О. В. Усенко // Збірник центру наукових публікацій «Велес» за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції: «Весняні наукові читання». – К., 2016. – Ч. 1. – С. 64 – 68.

АНОТАЦІЯ

Усенко О. В. Проблема давньоруського язичництва в українській та російській історіографії другої половини XVIII – XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпро, 2016.

У дисертації здійснено наукову реконструкцію процесу історіографічного освоєння проблеми давньоруського язичництва в російській, українській та радянській історичній думці другої половини XVIII – XX ст.

У роботі представлено історіографічний та історико-культурний контекст досліджень з історії давньоруського язичництва та слов'янської міфології. Визначено

основні етапи та виявлено ключові наукові напрямки історіографічного освоєння проблеми. Простежено формування, динаміку основних дискусійних вузлів вивчення проблеми давньоруського язичництва та слов'янської міфології у російській, українській та радянській історіографії другої половини XVIII – XX ст.

Ключові слова: історична думка, історіографія, давньоруське язичництво, давньоруська міфологія, наукові школи, гранд-нарратив.

SUMMARY

Usenko O. V. The problem of ancient paganism in Ukrainian and Russian historiography of the second half of the XVIII - XX centuries. - Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences degree, specialty 07.00.06 – Historiography, source studies and special historical disciplines. – Oles Honchar Dnipropetrovsk National University. – Dnipro 2016.

The dissertation reflects the complex reproduction process of historiographical problems of ancient paganism development in Russian, Soviet and Ukrainian historical thought of the second half of the XVIII – XX centuries.

The dissertation presents historiographical cultural and historical context of research of the ancient pagan history and Slavic mythology. The main stages and key research areas of historiographical development of the problem by Russian and Ukrainian authors are identified. The formation and dynamic process of the main discussion units of the problem study in the Russian, Soviet and Ukrainian historiography of the second half of XVIII – XX centuries is considered.

The thesis discusses the works of «amateurs» historians, paved the way for the development of perspective in the future; trends of studying the themes of paganism by Ukrainian and Russian historians in the framework of general works on history of the state, and thematic papers on folklore. Scientific schools, theories and concepts of studying of ancient pagan and Slavic mythology were researched, as well as their major formation and development milestones. The works on the history of the Russian Church are analyzed, in which researchers have paid attention to the theme of the ancient paganism and mythology.

An important role in the historical and cognitive process played a complicated dynamic of topic location on the edge spaces disciplinary history, literature, ethnology, folklore, language and literature history, philosophy. Among other reasons, this is due to an extremely narrow and too specific range of sources, which were the basis for constructing the history of Eastern Slavic paganism, which, along with active using of scientific hypotheses, models and assumptions, the imagination, intuition and literary talent played a big role.

Special attention in dissertation is paid to Ukrainian historiography, the specificity of which is that its formation began in the framework of empire-wide historiography. Its scientific development was started by N. Kostomarov, and finally it was incorporated into Ukrainian national grand narrative by M. Grushevsky. Ukrainian historiography is complemented by works of historians emigrants D. Antonovich and I. Ogienko, their contribution to the process of rethinking the phenomenon of Slavic mythology and paganism as a phenomenon of Ukrainian historical process was presented in dissertation.

The thesis analyzed the Soviet historiography with regard to its initial methodological approaches and the heterogeneity and complexity of scientific positions.

As part of the Soviet science a special place belongs to the Ukrainian scientist M. Popovich, who has made the reconstruction of historical and cultural outlook of the ancient Slavs, comprehended it philosophically, studied the archaic pagan component.

As for the formation and development of the main discussion units of studying the problem of ancient pagan and Slavic mythology, they emerged in the middle of the XIX century. The debate unfolded mainly around the subject field of research, methodological tools of the reconstruction of the Slavic beliefs and traditions, their social and cultural contexts, problems of the genesis and evolution of consciousness archaic Slavs, interpretation, composition, structure Slavic pantheon and lower mythology.

Studies on ancient paganism in Ukrainian and Russian historiography of the second half of XVIII – XX centuries offers great opportunities for specialists of mythology and folklore studies, ancient Slavic history, the history of native historical science.

Keywords: historical thought, historiography, Old Russian paganism, Old Russian mythology, scientific schools, the grand narrative.

АННОТАЦИЯ

Усенко О. В. Проблема древнерусского язычества в украинской и российской историографии второй половины XVIII – XX вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара. – Днепр, 2016.

В диссертации комплексно реконструирован процесс историографического освоения проблемы древнерусского язычества и славянской мифологии в российской, украинской и советской и исторической мысли второй половины XVIII – XX вв.

В работе представлены историографический и историко-культурный контексты исследований по истории древнерусского язычества и славянской мифологии. Определены основные этапы и выявлены ключевые научные направления историографического освоения проблемы. В работе рассмотрен процесс формирования, динамика основных дискуссионных узлов изучения проблемы в российской, украинской и советской историографии второй половины XVIII – XX вв.

Ключевые слова: историческая мысль, историография, древнерусское язычество, древнерусская мифология, научные школы, гранд-нарратив.